

Het vaderland in hoogsteigen persoon

Literaire figuren in de nationale herdenkingscultuur van de late negentiende en vroege twintigste eeuw

MARNIX BEYEN

Don Quijote en het Spaanse wezen

Lag het aan de regen, of had de Spaanse bevolking eenvoudigweg geen nationale trots meer? Dat moet de vraag zijn geweest die vele bezielers en organisatoren van de Don Quijote-herdenking zich stelden, die zevende mei van het jaar 1905. Het bloemencorso en de militaire taptoe, die als de centrale festiviteiten van die herdenking waren gepland, hadden immers op teleurstellend weinig belangstelling kunnen rekenen. De afsluitende plechtigheid die twee dagen later doorging, kon de wrange nasmaak van deze tegenvaller gedeeltelijk wegspoelen. Deze keer was het publieke gedrang zelfs zo groot dat er enkele gewonden vielen. Bovendien beperkte de Don Quijote-herdenking zich niet tot deze twee eenmalige plechtigheden in de hoofdstad, maar was zij als een web van officiële en particuliere initiatieven over heel Spanje gespannen. Een grootse Cervantes-tentoonstelling in de Nationale Bibliotheek, een academische zitting van de Koninklijke Academie, lokale manifestaties in verschillende Spaanse steden, een lijvige Cervantes-biografie en tientallen gelegenheidspublicaties over de auteur en zijn geesteskinderen: geen enkele geletterde Spanjaard kon het ontgaan zijn dat driehonderd jaar tevoren het eerste deel van het meest beroemde boek van de Spaanse literatuur, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, was verschenen.

Al bij al leken de promotoren van het project, overwegend intellectuelen van liberalen huize, dus toch nog hun doel te hebben bereikt. Dat doel bestond erin de Spaanse natie te tonen dat zij, ondanks het verlies van haar laatste koloniën in 1898, toch nog redenen had om fier te zijn. Cervantes en zijn meesterwerk waren er om dat te bewijzen. Over dat gegeven leek een consensus over de partijgrenzen heen te bestaan, getuige daarvan de bereidheid van de conservatieve regeringen – die zich voor het overige als weinig ijverige herdenkers profileerden – om dit liberale initiatief te steunen.¹

Het commemoratieve enthousiasme gold bij deze gelegenheid meer de

auteur dan het hoofdpersonage van het literaire meesterwerk. Dat een zeker gevoel van nationale trots daarbij nooit afwezig was, is vanzelfsprekend. Cervantes' werk werd echter minder als een typisch Spaans product dan als Spanjes voornaamste bijdrage tot de Europese literatuur en cultuur gevierd. Toch zag tijdens datzelfde jaar 1905 ook een aantal geschriften het licht waarin de figuur Don Quijote werd verheerlijkt als de meest getrouwe uitdrukking van de Spaanse ziel, het Spaanse wezen. Dat motief was niet nieuw. Al in de vroege negentiende eeuw stelden Duitse romantici, die in Spanje een mede-slachtoffer van het napoleontische imperialisme herkenden, Don Quijote en zijn schildknaap Sancho Panza als vertegenwoordigers voor van de Spaanse *Volksgeist*. Die volksgeest heette heen en weer geslingerd te worden tussen idealisme en materialisme, tussen Don Quijote en Sancho dus. Hoewel deze herderiaanse benadering ook in de negentiende-eeuwse Spaanse Cervantes-filologie een zijdelingse rol zou spelen, werd Don Quijote als personificatie van de Spaanse identiteit pas kort voor de eeuwwisseling een herkenbaar literair topos in Cervantes' geboorteland – een topos dat dankzij de herdenking van 1905 ook ver buiten het literaire domein verspreid raakte.²

Deze nationalisering van Don Quijote is verrassend, want de hoofdfiguur van Cervantes' satirische meesterwerk leent zich op het eerste gezicht zeer slecht tot verheerlijking,³ zelfs niet tot de meewarige sympathie die men kan voelen voor de moderne antiheld. Don Quijotes doorgedreven zinsverbijstering, zijn hardnekkig vasthouden aan een geïdealiseerde ridderwereld blijken immers niet alleen burlesk en absurd, soms zijn ze ronduit destructief. De mate van identificatie van de auteur met zijn held is dan ook zeer gering.

Wilde men desondanks Don Quijote als incarnatie van het Spaanse wezen en als het symbool huldigen, moest men dus tot op zekere hoogte afstand nemen van de auteur en zijn bedoelingen.⁴ Dat deed onder meer de Spaanse arts Santiago Ramón y Cajál, die Don Quijotes krankzinnigheid en de over het algemeen pessimistische toon van het boek toeschreef aan de labiele zieletoestand waarin Cervantes zich tijdens het schrijven had bevonden. Ontdaan van die waanzin was de rusteloze zoeker Don Quijote echter, nog steeds volgens Ramón y Cajál, de perfecte vertegenwoordiger van 'el ser de España', het Spaanse wezen.⁵

Ook de katholiek-vitalistische filosoof en dichter Miguel de Unamuno weekte Don Quijote en zijn schildknaap Sancho Panza, als personificaties van het Spaanse wezen, los van hun schepper. In zijn eveneens in 1905 verschenen *Vida de Don Quijote y Sancho* ging hij zelfs zover te beweren dat hijzelf Don Quijote beter had begrepen dan Cervantes.⁶ Toch was zijn demarche een heel andere dan die van Ramón y Cajál. Waar Cervantes in de ogen van deze laatste zijn held te krankzinnig had voorgesteld, daar was volgens Unamuno precies het omgekeerde het geval: een al te burgerlijke en rationele reflex had Cervantes ervan weerhouden Quijotes krankzinnigheid tot het einde toe vol te houden. Op die manier bracht Unamuno

de krankzinnigheid binnen in de kern van het Spaanse zelfbeeld. Hij riep zijn landgenoten op tot wat hij een 'Heilige Kruistocht' noemde 'om het graf van de Ridder van de Waanzin te redden uit de macht van de Heren van de Rede'.⁷ Het was de missie van het Spaanse volk, aldus nog steeds Unamuno, om ervoor te zorgen dat 'onze waarheid van het hart de geesten verlicht tegen de duisternis van de logica en de rede'.

Unamuno's keuze voor Don Quijote was dus, in tegenstelling tot die van Cajal of die van de officiële Cervantes-herdenkingen, een keuze tégen het Europese vooruitgangsideaal of toch minstens voor een soort Spaanse *Sonderweg*. Met een dergelijke opwaardering van het 'quijotisme' creëerden hij en enkele andere intellectuelen van 'de generatie van 1898' een Spaans vervolg op de door de Duitse romantici ingezette 'antiprogessieve ideologisering van de literaire figuur'.⁸ Hoewel de meeste van deze intellectuelen zichzelf distancierden van de antidemocratische consequenties van een dergelijke visie, zou dit 'rückwärtsgewandte' zelfbeeld een belangrijke component worden van de franquistische ideologie, die zoals de meeste fascismen als 'reactionair-modern' kan worden bestempeld.

Ook de anti-moderne Don Quijote van de 'generatie van 1898' werd tot op zekere hoogte in de franquistische retoriek en verbeelding opgenomen. Een jaar na de franquistische overwinning op de republikeinen, in 1940, verscheen er een zogenaamd breviarium voor de patriot onder de titel *La Mancha de Don Quijote*. Met het voor fascisten zo typerende gebrek aan zin voor ironie, werd Cervantes daarin beschreven als een zendeling van God, die de Spanjaarden duidelijk had moeten maken 'in welke hoge mate de ridderlijkheid, de moed, het geloof en de geest van rechtvaardigheid in de Spaanse ziel waren geworteld'.⁹ Het door Don Quijote uitgedragen, maar door Cervantes geridiculiseerde ideaal van de zwervende ridder werd alle Spanjaarden in de nieuwe, franquistische orde ten voorbeeld gesteld. De auteur van het geschrift, Pavlo Cavestany, anticepeerde meteen op de vraag of de Spanjaarden dan ook krankzinnig hoefden te zijn. Waarop hij antwoordde: 'Wees niet krankzinnig, maar heb een krankzinnig geloof in uw liefde voor Spanje'.¹⁰ Unamuno's hoogst eigenzinnige Don Quijote-interpretatie was daarmee gedisciplineerd en klaargemaakt voor fascistisch gebruik. Toch waarschuwden verschillende franquistische auteurs voor het gevaar van nihilisme en krachteloosheid dat dreigde wanneer men zich al te eenzijdig aan dit literaire personage spiegelde.¹¹ Dé centrale figuur van het franquistische universum zou Don Quijote dan ook niet worden. Hij voldeed wel aan de reactionaire inspiratie van die beweging, maar niet aan haar krachtdadige en tot op zekere hoogte moderniserende praktijk.

De nationalistische en anti-rationalistische interpretatie van de Don Quijote-figuur zou echter nooit de meer humanistische en op Europa georiënteerde herinnering aan de auteur Cervantes uit het Spaanse collectieve geheugen verdrijven. Dat werd onder meer duidelijk in 1915 en in 1947, toen respectievelijk de driehonderdste verjaardag van het verschijnen van het tweede deel van de *Don Quijote* en het vierhonderdste geboortjaar

van de schrijver met veel luister werden gevierd. Beide herdenkingsjaren gaven aanleiding tot een nieuwe vloed aan vooral filologische en literair-historische werken over Cervantes' meesterwerk.

Maar zelfs auteurs die expliciet ijverden voor een dergelijke humanistische en filologische benadering, konden niet steeds uit de greep van een nationalistisch quijotisme blijven. De beroemde priester-filoloog Juan Mir y Noguera, bijvoorbeeld, liet zich schamper uit over het feit dat tijdens het herdenkingsjaar 1905 te weinig aandacht was besteed aan de taal van Cervantes, die voor hem het model was en moest blijven van het zuivere Castiliaans. De toenemende invloed van het Frans had zich tot zijn verbijstering zelfs doen gelden in de toespraken die bij die gelegenheid waren gehouden. De organisatoren hadden zich dan ook bezondigd aan wat hij een quijoteske hypocrisie noemde, terwijl het ware quijotisme er juist in bestond trouw te blijven aan het taalkundige patrimonium dat Cervantes voor Spanje had geschapen. Niet het personage, maar de auteur en zijn taal dienden voor Mir y Noguera te worden geëerd. Deze 'quijotistische' strijd tegen het gallicisme was echter niet louter esthetisch geïnspireerd. Voor Mir was 'de ridderlijkheid van de taal' (*la hidalguía de la lengua*) een wezensbestanddeel van het echte, katholieke Spanje.¹² De al te sierlijke taal van het geseculariseerde Frankrijk vormde, met andere woorden, een bedreiging voor de katholieke eigenheid van het 'eeuwige Spanje'. Cervantes bekleedde in Mir y Noguera's discours dus min of meer dezelfde functie als Don Quijote in dat van Unamuno – hoezeer deze beide auteurs levensbeschouwelijk ook van elkaar verschilden.

Een soortgelijke vaststelling kan ook worden gedaan in verband met de *Meditaciones del Quijote* van de filosoof en schrijver José Ortega y Gasset. Die in 1914 gepubliceerde, literatuurhistorische overpeinzingen waren expliciet gericht tegen diegenen die Don Quijote als een nationaal icoon eerden en intussen Cervantes vergaten. Het was er Ortega y Gasset in de eerste plaats om te doen de vooraanstaande plaats van Cervantes in de ontwikkeling van het Europese romangenre te belichten. Toch bleef hij zichzelf quijotist, veeleer dan 'cervantist' noemen. Meer zelfs: het échte quijotisme was voor hem dat van Cervantes, niet dat van Don Quijote.¹³ Die schijnbare paradox had alles te maken met het feit dat Ortega, ondanks zijn Europese gerichtheid, in wezen door dezelfde nationalistische en regenerationistische motieven werd gedreven als Unamuno. Niet Don Quijote en Sancho Panza, maar Cervantes en zijn werken waren voor Ortega de incarnaties van het 'echte Spanje', dat onder eeuwen van stilstand en misbegrepen restauratie aan het zicht was onttrokken en dat nu tot nieuw leven diende te worden gewekt. Zijn analyse van Cervantes' literatuur was in laatste instantie dan ook opgevat als een zoektocht naar een van die zeldzame plaatsen 'waar het arme hart van ons ras zijn meest zuivere en intense kloppingen ten gehore geeft' (*donde la pobre viscera cordial de nuestra raza da sus puros e intensos latidos*).¹⁴ Hoezeer Ortega daar ook zelf voor beducht was, drong zich uit die premisse bijna onvermijdelijk de conclusie op dat

Cervantes' voornaamste romanfiguur op een of andere manier wel een incarnatie van het Spaanse wezen móest zijn.

Humanistische en essentialistisch-nationalistische Quijote-interpretaties lijken wel vaker op die manier te hebben samengespoord in de Spaanse culturele verbeelding van de twintigste eeuw. Vaak bleef het onduidelijk – want van ondergeschikt belang – of daarbij in de eerste plaats Cervantes dan wel Don Quijote centraal werd geplaatst. Visuele sporen van dat eclectisme zijn tot vandaag te zien in het gecombineerde Cervantes- en Don Quijote-standbeeld dat in 1915 werd geconcipeerd en in 1927 effectief een plaats kreeg op de Madrileense Plaza de España.¹⁵ En toen op 6 maart 1920 een Koninklijk Besluit de dagelijkse lectuur van een passage uit de *Don Quijote* verplicht stelde voor alle leerlingen in het openbaar lager onderwijs, werd al evenzeer in het midden gelaten of daarmee in de eerste plaats de grootste Spaanse roman dan wel de incarnatie van het Spaanse volk diende te worden gecommemoreerd.¹⁶ Don Quijote en de *Don Quijote* waren allebei belangrijke, maar tot op zeker hoogte onderling uitwisselbare ingrediënten van het Spaanse zelfbeeld geworden.¹⁷

Literaire helden als nationale iconen

De lotgevallen van Don Quijote in het vroeg-twintigste-eeuwse Spanje bieden een illustratie van een fenomeen dat Ann Rigney recent in haar inaugurale oratie uitvoerig heeft belicht: het fenomeen namelijk dat de literatuur een belangrijke rol speelt bij de vorming van collectieve herinneringen. Meer in het bijzonder toont Rigney hoe historische romans de aandacht van historici op bepaalde episodes kunnen oriënteren en figuranten van de geschiedenis kunnen doen uitgroeien tot historische iconen.¹⁸ Maar Don Quijote was niet eens een figurant van de geschiedenis; hij was niet meer dan een hersenspinsel van Cervantes. En toch werd het beeld dat veel Spanjaarden van de Spaanse zestiende eeuw – en dus, van het échte, het grote Spanje – koesterden, ongetwijfeld in de eerste plaats aan hem opgehangen.

Don Quijote was trouwens niet het enige literaire personage dat rond de eeuwwisseling de historische verbeelding van een natie ging beheersen, op een manier zoals Willem Tell dat in Zwitserland al veel langer deed.¹⁹ Ik denk hierbij in de eerste plaats aan Tijl Uilenspiegel, die in 1894, bijna dertig jaar na het verschijnen van het boek dat hem van een folkloristisch tot een literair figuur had gemaakt, een standbeeld kreeg in Elsene bij Brussel; nog eens een ruim dertig jaar later, in 1927, werd zijn canonisering tot Belgische nationale held voltooid tijdens de viering van het honderdste geboortjaar van de auteur van dat boek, Charles De Coster.²⁰ In hetzelfde jaar als *La Légende d'Uilenspiegel*, in 1867 dus, verscheen Henrik Ibsens *Peer Gynt*, waarvan de hoofdpersoon vooral na de romantische operabewerking door Edvard Grieg (1875-1876) een Noors nationaal symbool werd. Daar-

naast kan ook worden gewezen op de mythologische held Cuchulain, die tijdens de eerste twee decennia van de twintigste eeuw dankzij de literaire bewerkingen van William Butler Yeats en Lady Gregory hét model werd voor Ierse nationalistische vrijheidsstrijders zoals Padraig Pearse en Michael Collins.²¹

In het nationale canoniseringsproces van deze helden heeft de literatuur op zeer verschillende manieren een rol gespeeld. Don Quijote kon een held worden *ondanks* de intenties van zijn geestelijke vader, die hem als een burleske pastiche op de wereld had gezet. Niet toevallig verwierf Quijote zijn nationale heldenstatus in Spanje dan ook pas een drietal eeuwen na de verschijning van het boek waarin hij voor het eerst was opgetreden. Ook Peer Gynts vooraanstaande rol in het Noorse nationalistische discours had iets ironisch. Ibsen had immers uitgerekend deze figuur uit de bestaande Noorse sprookjesschat gekozen omdat hij een kritiek wilde leveren op de verheerlijking van het Noorse volk in het opkomende romantische nationalisme. Peer Gynt, zowat in alles het tegendeel van Don Quijote, belichaamde voor Ibsen de principes- en ideaalloosheid die hij het Noorse volk verweet. Het was vooral Griegs operabewerking die deze kritische ondertoon deed verbleken en *Peer Gynt* een prominente plaats gaf in de nationalistische retoriek die Ibsen zo verachtte.

Tijl Uilenspiegel en Cuchulain hadden al een veel langer leven achter de rug toen zij tijdens de late negentiende of vroege twintigste eeuw door auteurs met onmiskenbaar nationalistische intenties tot nationale figuren werden omgevormd. In het geval van Tijl Uilenspiegel had dat pre-literaire en pre-nationale bestaan zich afgespeeld in de volksboeken en de folklore, waar hij zich eerder ludiek had vermaakt dan aan heldhaftige exploten overgegeven. Cuchulain daarentegen had zijn eerste sporen verdiend in de Keltische mythologie, waar hij vanaf het begin een held van quasi-bovenmenselijke allures was geweest. Yeats en Lady Gregory moesten zich dus niet, zoals De Coster, overgeven aan de moeilijke opdracht een onverbetterlijke fratsenmaker te heroïseren. Zij dienden slechts oud (en min of meer in vergetelheid geraakt) heldendom voor nieuw gebruik op te poetsen. Misschien is het om die reden dat Uilenspiegel pas een kwart eeuw na De Costers literaire bewerking echt als een nationale held werd herkend, terwijl de Cuchulain-figuur meteen door de nationalistische beweging werd 'herkend' en tot mascotte gemaakt.

Dat in de vier genoemde landen voor helden met een dermate verschillende literaire voorgeschiedenis – en met daarom ook een dermate verschillende temperament – werd gekozen, had ongetwijfeld veel te maken met de verschillende nationale contexten waarin zij moesten fungeren. De vernederde oude grootmacht Spanje ging zijn eigen 'achterstand' op de rest van Europa als een nationale deugd beschouwen, en maakte daarom van zijn bekendste anti-held de incarnatie van het Spaanse wezen. Het veel jongere koninkrijk België was economisch welvarend, werd militair nauwelijks bedreigd en profileerde zich in alle opzichten als een moderne West-

Europese natie, wat de voorliefde voor een weinig agressieve vrijheidsheld als Tjil Uilenspiegel aannemelijk leek te maken. Ierland daarentegen bestond bij het begin van de twintigste eeuw nog niet als onafhankelijke staat, maar de roep om zich van de Engelse 'onderdrukker' te bevrijden, weerklonk steeds luider. Een mannelijke en gewelddadige krijger als Cuchulain leek zich op te dringen. Ook Noorwegen zou pas in 1905 volstrekt onafhankelijk worden van Zweden, waarmee het sinds 1848 in een personele unie verbonden was. Binnen die unie beschikte Noorwegen echter over een grote mate van politieke autonomie, zodat het nationalisme weinig gebaat was bij martiale fraseologie. Het kwam er slechts op aan de culturele eigenheid te benadrukken, en daartoe leende zich de figuur van Peer Gynt, *for better or for worse*.

De impasses van de romantische herdenkingscultuur

Ondanks deze aanzienlijke verschillen blijft het toch een opmerkelijk feit dat literaire figuren, waarvan de historiciteit op zijn minst zeer betwifelbaar was, tijdens de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw een prominentere plaats dan tevoren kregen in de collectieve herinnering van een aantal Europese naties. Het lijkt er zelfs op dat zij de reële (zij het gemythologiseerde) historische figuren gedeeltelijk in de schaduw gingen stellen. De Numantiërs en de Comuneros in Spanje, de Oude Belgen en Jacob van Artevelde in België, koning Olav de Heilige en de 'mannen van Eidsvoll' in Noorwegen, zij allen verschenen tijdens de twintigste eeuw veeleer als versleten mythes dan als reële voorwerpen van verheerlijking.²² Zij waren eventueel nog wel het voorwerp van officiële herdenkingstradities, maar in het collectieve geheugen waren zij doorgaans verward tot weinig betekenisvolle formules. Voor hen werden nauwelijks nog materiële en/of intellectuele monumenten opgericht zoals dat voor Don Quijote, Tjil Uilenspiegel, Cuchulain en Peer Gynt (of voor hun scheppers) wel het geval was.

De vraag rijst uiteraard hoe dat relatief plotse succes van literaire figuren in de nationale herdenkingscultuur in algemene termen te verklaren valt. Het antwoord daarop moet mijns inziens worden gezocht in het feit dat de negentiende-eeuwse nationale herdenkingscultuur – die ondanks belangrijke nationale verschillen toch in heel Europa een erg gelijkaardig patroon vertoonde – door een aantal interne tegenstrijdigheden werd beheerst en bovendien al snel niet meer was aangepast aan de wijzigende realiteit van de natie. Ik zou hier de hypothese willen vooropstellen dat literaire figuren een sleutel boden om deze impasse van de nationale herdenkingscultuur te doorbreken. Daarmee sluit ik aan bij de Duitse literatuurhistoricus Friedrich Wolfzettel, die de literaire mythen van de late negentiende en vroege twintigste eeuw beschouwt als 'ein intellektuell hergestellte(s) Ersatz für abgenutzte oder nicht mehr tragfähig empfundene Kollektivmythen'.²³

De tegenstrijdigheden waarmee de negentiende-eeuwse nationale herdenkingscultuur kon worden geconfronteerd, springen onder meer duidelijk in het oog wanneer men de Belgische nationale jubilea van 1880, 1905 en 1930 bestudeert. Zowel uit het officiële programma van de feestelijkheden als uit de overvloedige herdenkingsliteratuur die bij die gelegenheden verscheen, bleek dat men de Belgische natie als één transhistorische totaliteit wilde vieren, en daarom al haar aspecten aan bod wilde laten komen. De officiële jubileumviering van 1880 bestond bijvoorbeeld uit zes luiken: het politieke feest, het industriële feest, het literaire feest, het artistieke feest, het volksfeest en de historische optocht. Het was onmiskenbaar de bedoeling van een dergelijk programma om een alomvattend beeld van de Belgische natie te schilderen: zowel haar grootse traditie als haar moderniteit dienden te worden belicht, zowel haar artistieke als haar economische gaven dienden aan bod te komen, zowel de elite als het volk diende te worden gehuldigd. Wat echter opvalt, is dat de structuur van heel dit commemoratieve gebeuren steeds nevenschikkend was opgevat en dat een overkoepelend bindmiddel tussen al deze onderdelen leek te ontbreken. Die nevenschikkende, of zelfs opsommende structuur deed zich ook gelden in de gelegenheidspublicaties die bij dergelijke jubilea het licht zagen; *het* jubilaire genre bij uitstek was immers de 'inventaris' van nationale grootheden, waarbij doorgaans aparte hoofdstukken werden gewijd aan de natuur, de kunst, de economie, de folklore, enzovoort. Deze konden onder een algemene titel als *L'Energie belge* worden gevat, maar tot een echte thematisering van wat verleden en toekomst, elite en massa, kunst en economie van de Belgische natie samenhiel, kwam het zeer zelden.²⁴

Nochtans deed de behoefte aan een dergelijk overkoepelend principe zich steeds meer voelen. In de loop van de negentiende eeuw raakten immers, onder invloed van kiesrechtuitbreidingen, betere transportmogelijkheden en grotere economische integratie steeds meer mensen actief betrokken bij het leven van de natie, die dan ook niet langer samenviel met haar politieke, economische en intellectuele elite. Die verandering weerspiegelde zich ook in de historische representaties en legitimaties van de natie. Tijdens de eerste twintig jaar van haar bestaan werden de adelbrieven van de Belgische natie vooral gezocht in de sleutelmomenten uit de eeuwenoude strijd voor het behoud van de zogenaamde Belgische vrijheden en in de grote 'Belgische' prestaties op artistiek en wetenschappelijk gebied. Zo ontstond er een nationaal historisch pantheon dat vooral werd bevolkt door vorsten, militaire aanvoerders, kunstenaars en geleerden, al werd daarnaast ook de bijdrage van groepen anonieme helden – de Klauwaerts, de Geuzen, de Brigands – niet geloochend. Het aanschouwen van dat pantheon moest met name voor de leidende elites een aansporing vormen om zelf ook grote daden voor het vaderland te verrichten.²⁵

Met de geleidelijke uitbreiding van de natie kon een dergelijke elitaire omgang met het nationale verleden niet meer volstaan. Overigens maakte de professionalisering van de geschiedwetenschap – zelf nochtans in hoge

mate schatplichtig aan de romantische drang naar historische legitimaties – van een dergelijke nationalisering van historische figuren een steeds hachelijker onderneming. Cruciaal voor de romantisch-nationalistische omgang met het verleden was immers dat historische figuren en episoden ontdaan werden van hun contingentie, om uit te groeien tot transhistorische, mythische incarnaties van de natie.²⁶ De historistische geschiedwetenschap daarentegen richtte juist wél alle aandacht op de eenmaligheid in het verleden. Zij bracht daarbij telkens opnieuw aan het licht dat de traditionele nationale helden weliswaar voor allerlei zaken hadden gestreden, maar zelden of nooit voor een natie die min of meer overeenstemde met die van de negentiende eeuw. Die door de wetenschap geïnduceerde vergruizing van het geschiedbeeld droeg er toe bij dat historische figuren wel nog als pionnen in ideologische twisten, maar steeds minder als onaantastbare nationale helden konden fungeren. Als het om de nationale eenheid te doen was, dan bleek men er vaak beter aan te doen het verleden te mijden dan er alle aandacht op te richten.²⁷

Om al die redenen kwam de nadruk steeds minder te liggen op de zoektocht naar grote historische voorbeelden, en steeds meer op die naar de oorsprong en de identiteit van het volk. Folkloristen gingen met grote ijver op zoek naar oude volksgebruiken en vanaf de jaren 1860 ziet men in zowat heel Europa de fysische antropologie opbloeien. Die wetenschap trachtte de etnische samenstelling van de bestaande naties te achterhalen, en trok daaruit vaak ook conclusies in verband met het karakter van het volk. Maar ook in dit geval bleken wetenschap en nationale bezieling slechts korte tijd over hetzelfde spoor te kunnen rijden. Zowel de folkloristische als de antropologische onderzoekingen toonden immers vaker de etnische diversiteit dan de eenheid van bestaande naties aan.²⁸

Bovendien misten de bevindingen van deze nieuwe wetenschappen de narratieve potentie die nodig was om hen tot een voorwerp van nationale herdenkingen of, meer algemeen, van de nationale verbeelding te maken. Zij betroffen immers het min of meer anonieme volk, dat bovendien als een nauwelijks veranderlijk gegeven werd beschouwd. Grote momenten en grote figuren ontbraken dan ook volledig.

Vanwege datzelfde gebrek aan bezielende dynamiek en narratieve spankracht konden ook louter allegorische voorstellingen van de natie nog weinig aantrekkingskracht uitoefenen op de laat-negentiende-eeuwse verbeelding. Maagden, leeuwen en pijlenbundels waren, voorzover zij in de twintigste eeuw nog een rol speelden in de nationale verbeelding, onherroepelijk atavismen van een vervlogen tijd geworden. Slechts waar zij tegelijk een welomschreven maatschappelijk project belichaamden, bleek hun vitaliteit relatief groot, zoals het voorbeeld van de republikeinse Marianne lijkt aan te tonen. De natie als een tijd- en partijloze feitelijkheid konden zij echter niet verbeelden. Zij konden hoogstens een ideaal van de natie oproepen, maar niet de natie zelf. Ook allegorieën konden dus niet voor de *missing link* van de nationale herdenkingscultuur zorgen.

Voorbij de impasses?

Het succes van de literaire helden in de nationale herdenkingscultuur van de vroege twintigste eeuw was mijns inziens gelegen in het feit dat zij juist wél die ontbrekende schakel aanreikten en op die manier de nationale verbeelding met enige vertraging in staat stelden aansluiting te vinden bij een gewijzigde nationale realiteit. Als fictieve helden waren zij eerst en vooral natuurlijk immuun voor historische kritiek, terwijl zij anderzijds toch duidelijk in een historische *setting* optraden. Het feit dat zij niet door hun historiciteit werden bepaald, betekende bovendien dat zij gemakkelijk als eeuwig konden worden voorgesteld, iets wat De Coster zeer expliciet deed in zijn *Légende d'Uilenspiegel*, terwijl dezelfde hoedanigheid in de twintigste-eeuwse bewerkingen en beschouwingen telkens weer aan Don Quijote werd toegeschreven. In de literaire doorwerking van alvast deze twee helden valt op dat zij geregeld werden opgevoerd in andere perioden dan diegene waarin hun auteur hen oorspronkelijk had gesitueerd. Uilenspiegel werd Klauwaard, Brigand, Frontsoldaat en naoorlogs 'repressieslachtoffer', Don Quijote trad zelfs op in een onmiskenbaar op Jules Verne geïnspireerde *science-fiction*-roman.²⁹ Juist dat eeuwigheidsgehalte droeg ertoe bij dat deze helden gemakkelijk als brug, niet alleen tussen verschillende episodes van het nationale verleden, maar ook tussen het verleden en de toekomst van de natie konden fungeren. Veel beter dan de reële historische helden leken deze literaire historische helden dan ook in staat de typisch romantische spanning tussen het historische en het transhistorische op te lossen.

Niet alleen de historische kritiek schampte op deze literaire figuren af. Ook meer in het algemeen ontsnapten zij aan de drang naar wetenschappelijkheid die de nationale mythen zozeer in het gedrang bracht. Op die manier slaagden deze figuren erin de illusie van raciale eenheid in stand te houden op een ogenblik dat het begrip 'ras' zijn (natuur)wetenschappelijke credibiliteit had verloren. Ortega y Gasset, die tijdens de jaren dertig een van de toonaangevende bestrijders van het racisme en totalitarisme zou worden, benadrukte al in 1914 dat het vrijwel onmogelijk was nog één druppel puur Spaans bloed te vinden, en dat het dus zinloos was de eenheid van het Spaanse volk in fysisch-antropologische termen te funderen. Indien hij desondanks, zoals eerder is aangegeven, de *Don Quijote* als een veruitwendiging van het Spaanse ras kon beschouwen, dan was dat omdat hij 'ras' voluntaristisch omschreef als 'een proeve van een nieuwe manier van leven, van een nieuwe gevoeligheid'.³⁰ Om dezelfde reden kon Uilenspiegel – een Vlaming die in een Franstalige roman was vereeuwigd – drager van een 'Belgische manier van leven' blijven, ook lang nadat de illusie van een etnische eenheid van België was vervlogen. Het verhaal van de succesvolle Vlaams-nationale recuperatie van de Uilenspiegel-figuur maakt echter duidelijk dat deze literaire figuren ook niet immuun waren voor etnisch-raciale duidingen. Anders dan bij historische figuren lijken literaire figuren door dit naast elkaar bestaan van tegenstrijdige interpretaties niet aan vitaliteit

te hebben ingeboet, eerder integendeel. Ook dat gegeven kan in verband worden gebracht met het feit dat zij zich aan de reële tijd en ruimte – en dus aan het domein van de wetenschappen – onttrokken.

Een andere kloof die door deze literaire figuren gemakkelijk kon worden gedicht, was die tussen 'hogere' en 'lagere' cultuur. Niet toevallig gaat het in de besproken gevallen om figuren die zowel in de gecanoniseerde literatuur als in een eindeloze reeks wijd verspreide volksboeken hebben opgetreden. Bij Cervantes betrof het een literair motief dat door de folklore werd overgenomen, terwijl bij Uilenspiegel, Peer Gynt en Cuchulain het omgekeerde proces aan de gang was. Allen ontsnapten zij echter aan enerzijds het elitarisme van de traditionele geschiedschrijving en anderzijds de gezichts- en geschiedenisloosheid van de folklore, de antropologie en de allegorische voorstellingen. Zodoende konden zij moeiteloos overeind blijven wanneer het nationalisme zich in de loop van de twintigste eeuw 'banaliseerde': naarmate hun naam en/of afbeelding steeds meer verscheen op reclame-affiches, chromo's, bierviltjes en logo's van commerciële of andere organisaties, kregen zij een evidente, maar juist daarom dwingende plaats in het 'dagelijkse leven van de natie'.³¹

Door dat alles was het mogelijk de literaire figuren niet louter als voorbeelden voor, maar als eeuwige incarnaties van het volk voor te stellen. In de nationalistische recuperatie van deze drie figuren werd de lezer niet zozeer aangespoord om te *handelen* als Uilenspiegel, Don Quijote of Cuchulain, dan wel om zoals die helden te *zijn*. De natie was geen project waaraan men moest werken door grote voorbeelden na te volgen, het was een kracht die men in zichzelf werkzaam moest laten zijn. Voor de verbeelding van een zo opgevatte natie boden de helden in kwestie veel betere aanknopingspunten dan hun historische tegenhangers. Tegelijk hadden alle hier behandelde figuren met elkaar echter gemeenschappelijk dat zij geen exclusieve toonbeelden van deugd, maar mensen van vlees en bloed waren. Dat verhoogde uiteraard de mogelijkheid tot identificatie, maar tegelijk kon men zodoende via deze literaire figuren waarschuwen tegen zogenaamde 'nationale zwakheden'. De literaire creaties van Cervantes en De Coster waren daar des te meer voor geëigend, omdat zij de hoofdfiguur telkens lieten vergezellen door een onafscheidelijke knecht. De overeenkomsten tussen die beide knechten, Sancho Panza en Lamme Goedzak, waren overigens veel frappanter dan die tussen hun meesters.³² Allebei waren zij vredelievende, goedbedoelende levensgenieters, die tegen hun zin, maar uit grote affectie voor hun meester, verzeild raakten in de meest bizarre avonturen. Dit motief gaf in beide gevallen aanleiding tot een uitgebreide waaier aan nationalistische geïnspireerde interpretaties. Nu eens werd de knecht als een symbool voor de ingeboren en in het heden overheersende zwakheden van de natie – en dus als het te mijden tegendeel van zijn meester – geduid; dan weer verscheen hij als de vertegenwoordiger van het gezond verstand, die het overdreven idealisme of dynamisme van de hoofdfiguur in balans diende te houden.

Hoewel deze literaire figuren zich dus perfect leenden tot een integraal-nationalistische beeldvorming, sloten zij een meer humanistische benadering van de natie niet uit. Want als figuren waren zij gecreëerd, of toch minstens tot nieuw leven gewekt, door auteurs, en de herdenking van de figuren hing zeer vaak samen – zoals hoger al is gebleken – met een herdenking van hun scheppers. Die auteurs werden echter minder als incarnaties van de natie dan als scheppers van universele cultuurgoederen geëerd. Dankzij deze verwevenheid met hun auteurs konden de besproken literaire personages ook nationale figuren blijven nadat het integrale nationalisme had uitgediend. Als creaties van de wereldliteratuur behoorden zij tegelijk tot het nationale en internationale patrimonium en konden zij tot ver buiten hun land van herkomst het voorwerp van herdenkingen worden.³³ En zo kon het gebeuren dat de buitenlandse bezoeker die vandaag Brussel via het Centraal Station bereikt, niet op een standbeeld van Uilenspiegel en Lamme, wel op een van Don Quijote en Sancho stoot.

Tot slot: een Nederlandse ‘Sonderweg’?

Het spreekt voor zich dat de hier op basis van enkele lukraak gekozen voorbeelden geschetste evolutie zich niet als een wetmatigheid opdrong aan het laat-negentiende-, vroeg-twintigste-eeuwse Europa. Het is dan ook niet moeilijk tegenvoorbeelden te vinden die de vooropgezette hypothese lijken te ondergraven. Eerst en vooral waren er natuurlijk ook al vóór het einde van de negentiende eeuw literaire figuren die al vóór de twintigste eeuw het statuut van nationaal icoon leken te hebben bereikt. In dat verband zijn al vaker de namen van Odysseus, Faust, Robinson Crusoe en Willem Tell genoemd. Tot vóór het einde van de negentiende eeuw bleven dergelijke pogingen tot nationale mythologisering echter noodgedwongen intellectuele en politieke constructies. Zolang de natie geen massaal beleefde ervaring van alledag was, konden deze constructies moeilijk een brede populaire herkenbaarheid verwerven. Pogingen om de ominieuze Faust-figuur tot een icoon van het Duitse volk te promoveren, bleken juist vanwege deze te opzichtige geconstrueerdheid tot mislukken gedoemd. Als er aan het einde van de negentiende eeuw al een fictieve figuur doordrong tot de Duitse nationale verbeelding, dan was het ongetwijfeld de veel volksere schelm Simplizissimus, die net als Don Quijote stamde uit een barokke roman.

Om de plausibiliteit van de vooropgezette hypothese te testen dringt zich nog een tweede vraag op: was er dan in geen enkel Europees land een historisch figuur te vinden dat de negentiende-eeuwse romantiek overleefde en in de twintigste eeuw nog een echt vitale rol kon spelen in de nationale verbeelding? Mij noodgedwongen beperkend tot West-Europa, zie ik er eigenlijk maar één: Nederland. Terwijl Nederlandse intellectuelen in de negentiende eeuw – en eigenlijk tot de dag van vandaag – graag steen en been klagen over het ontbreken van een nationale en romantische

historische cultuur in hun land, groeide niettemin vanaf pakweg 1880 een partij-overschrijdende consensus over de vraag wie dé centrale figuur was in het Nederlandse collectief geheugen. Dat kon niemand anders zijn dan de Vader des Vaderlands, Willem van Oranje. Tijdens de jaren dertig ging die consensus zover dat, behalve katholieken en socialisten, ook Musserts nationaal-socialistische beweging zich achter deze 'nationale figuur bij uitstek' schaarde.³⁴ Na de Tweede Wereldoorlog werden Willem van Oranje en het heroïsche verhaal van de Nederlandse opstand enigszins overschaduwd door de mythe van het 'Heldenvolk' dat zich eendrachtig had verzet tegen de Duitse bezetter. Toch bleef hij ook daarna, en zeker na de ontmaskering van de Heldenvolk-mythe, hét allesoverkoepelende symbool van Nederlands nationale bestaan.

Een verklaring voor deze uitzonderlijke positie zou kunnen worden gezocht in de zwakheid van de literaire alternatieven. Tot op zekere hoogte vervulden misschien Pieter Stastok en Jan Salie een soortgelijke rol als Peer Gynt in Noorwegen, namelijk die van de verpersoonlijking van (vooral) de nationale zwakheden. Maar anders dan Peer Gynt konden de twee figuren uit respectievelijk Potgieters *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1838) en Hildebrands *Camera Obscura* (1878) deze negatieve karaktertekening niet overwinnen om uit te groeien tot minstens gedeeltelijk positief geduide identificatiemodellen voor de gemiddelde Nederlander. Misschien begreep deze gemiddelde, negentiende-eeuwse Nederlander maar al te goed dat Jan Salie en Pieter Stastok integraal beantwoordden aan het profiel van de pathologische onanist, zoals Marita Mathijssen recent suggereerde.³⁵

Meer dan door dit ontbreken van concurrerende literaire motieven moet het blijvende succes van Willem van Oranje worden verklaard vanuit de kracht van het Nederlandse nationale bewustzijn, die een overstap van historische naar literaire helden overbodig maakte. Gedragen door een min of meer religieus nationaal zedingsbewustzijn, dat de grenzen van de protestantse bevolkingsgroep ruimschoots overschreed, bleek het Nederlandse nationale gevoel haast immuun voor centripetale krachten van regionalistische of ideologische aard. Zo is het vandaag vrijwel algemeen aanvaard dat de verzuiling het nationalisme van de Nederlandse elites veeleer aanwakkerde dan verhinderde. Aangezien het Nederlandse zedingsbesef grotendeels draaide rond het idee dat Nederland door de eeuwen heen een oord van tolerantie was geweest, kon in dat land een nationalisme ontstaan dat tegelijk essentialistisch en ruimdenkend was. Uitgerekend om dat idee te verpersoonlijken was Willem van Oranje, de tolerante prins 'van duytschen bloed' die een obsessieve liefde voor Nederland had opgevat, de ideale figuur.

Dat hem daarbij een gebrek aan krachtadigheid en een soms fatale twijfelzucht kon worden verweten, strekte hem in het licht van het bovenstaande tot voordeel. Dit 'gebrek', dat in verschillende aan hem gewijde biografieën niet werd verhuld, vergemakkelijkte immers de identificatie van de Nederlandse bevolking met deze enigszins afstandelijke prins.³⁶ Was

dat gebrek aan daadkracht, die impotentie, niet hét gevaar waar Nederlanders, als potentiële Jan Salies gedurig tegen moesten strijden? Zoals de Spaanse Don Quijotes moesten strijden tegen hun drang om windmolens aan te vallen, Belgische Uilenspiegels hun driften moesten intomen en de Noorse Peer Gynts zichzelf morele ruggengraat moesten aankweken?

Dr. M. Beyen, Afdeling Geschiedenis van de Nieuwste Tijd (KU Leuven), Blijde-Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België

Noten

- 1 Voor een uitvoerige bespreking van deze Don Quijote-herdenking, zie: Eric Storm, 'El tercer aniversario del Don Quijote en 1905 y el nacionalismo español', *Hispania. Revista Española de Historia* 57 (1998) 201-230. Voor een situering van deze herdenking in het Spaanse intellectuele klimaat na het debacle van 1898, zie idem, *Het perspectief van de vooruitgang. Denken over politiek in het Spaanse fin de siècle* (Baarn 1999) 327-351. Met dank aan Remieg Aerts, Jo Tollebeek en Henk te Velde, die mij op Storms publicaties attent hebben gemaakt.
- 2 Zie over deze voorgeschiedenis van het nationalistische Don Quijote-motief: Friedrich Wolfzettel, 'Vom nationalen Symbol zum literarischen Mythos der Nation. Funktionen des Don Quijote in Spanien zwischen der Romantik und der Generation von 1898' in: Helmut Berding (red.), *Mythos und Nation* (Frankfurt am Main 1996) 220-244. Specifiek over de Duitse Cervantes- en Quijote-receptie, zie: Werner Brüggeman, *Cervantes und die Figur des Don Quijote in Kunstanschauung und Dichtung der deutschen Romantik* (Münster 1958).
- 3 Dat werd onder meer begrepen door de sociaal-liberale journalist Ramiro de Maeztu, die zich verzette tegen de herdenking van 1905. Cervantes' boek was immers het epos van het decadente Spanje (waarvan hij zichzelf een van de laatste vertegenwoordigers achtte) en mocht dus niet als nationale bijbel gaan fungeren van een natie die krachtdadig aan een betere toekomst werkte. Zie: Ramiro de Maeztu, 'Ante las fiestas del Quijote', *Alma española* 1, nr. 6 (13 december 1903) 2-4.
- 4 Een andere, maar weinig aantrekkelijke, mogelijkheid was dat men zich volledig concentreerde op de laatste, en minst quijoteske, bladzijden van Cervantes' boek, waar de edelman Alonso Quijano op zijn sterfbed terug bij zinnen komt en afstand neemt van zijn ridderlijke alter ego Don Quijote. Deze weg werd onder meer gevolgd door de sociaal-liberale politicus José Canalejas, die Spanje opriep om, zoals Don Quijote, weer bij zinnen te komen. Zie daarover: Storm, *Het perspectief van de vooruitgang*, 338.

- 5 Zie Santiago Ramón y Cajal, *Psicología de Don Quijote y el Quijotismo* (Discurso leído en el Colegio Médico de San Carlos el día 9 mayo de 1905). Over die invloedrijke lezing, zie: Rafael Ferrer, *Don Quijote y el ser de España. Conferencia pronunciada el 7 de julio de 1954 en el 'Jockey Club'* (Montevideo 1954), niet gepagineerd, en Wolfzettel, 'Vom nationalen Symbol', 234-235.
- 6 Miguel de Unamuno, 'Sobre la interpretación y la lectura del Quijote', *La España Moderna* (april 1905) en opnieuw in de 'Prólogo a la tercera edición' van de *Vida de Don Quijote y Sancho* (Madrid 1928) 12-13.
- 7 Unamuno, *Vida*, 19.
- 8 De term is ontleend aan Wolfzettel, 'Vom nationalen Symbol', 226.
- 9 Voor een kritische parodie op dergelijke voorstellingen van Don Quijote als incarnatie en verdediger van 'het Spaanse wezen' tegen vreemde indringers, zie de film *Los desafíos* (1969), waarin een bedrogen echtgenoot samen met zijn knecht – in een onmiskenbare allusie op Don Quijote en Sancho – over de vlakte rijdt om de eer van de Spaanse Maagd te verdedigen tegen de decadente moderne hippies, en daarbij zeer wreed optreedt. Zie daarover: Marsha Kinder, *Blood Cinema. The reconstruction of national identity in Spain* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1993) 174-176.
- 10 Pablo Cavestany, *La Mancha de Don Quijote (breviario del patriota)* (Barcelona 1940); citaten 183 en 185.
- 11 Over de waarschuwingen van onder meer Ramiro de Maeztu (die in de jaren twintig in fascistische richting evolueerde) en Ernesto Giménez Caballero, zie: Wolfzettel, 'Vom nationalen Symbol', 241.
- 12 Juan Mir y Noguera, *El centenario Quijotesco* (Madrid 1905) 206.
- 13 José Ortega y Gasset, *Meditaciones del Quijote* (Madrid 1964) 37-38.
- 14 Ibidem, 97.
- 15 Zie daarover: Wolfzettel, 'Vom nationalen Symbol', 230.
- 16 Cathryn Boyd, *Historia Patria. Politics, history and national identity in Spain, 1875-1975* (Princeton 1997) 228-229.
- 17 Zie voor een relatief recent voorbeeld in dit verband: Juan Bautista Arvalle-Arce, *Don Quijote como forma de vida* (Madrid 1976).
- 18 Anne Rigney, *Literatuur als herdenking* (Amsterdam 2001).
- 19 Over Willem Tell als Zwitsers nationaal symbool, zie: Alfred Berchthold e.a., *Quel Tell?* (Lausanne 1973) en Jean-François Bergier, *Guillaume Tell* (Parijs 1988).
- 20 Over de veelzijdige politieke recuperatie van Tijn Uilenspiegel in het twintigste-eeuwse België, zie: Marnix Beyen, *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijn Uilenspiegel* (Antwerpen/Baarn 1998).
- 21 Zie daarover onder meer: Murray Pittock, *Celtic identity and the British image* (Manchester/New York 1999) 81; Joep Leerssen, *Remembrance and imagination. Patterns in the historical and literary representation of Ireland in the nineteenth century* (Cork 1996) 197-207.
- 22 Voor een breed Europees overzicht van deze negentiende-eeuwse historische mythes, zie: Monika Flacke (red.), *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama* (Berlijn 1998).
- 23 Wolfzettel, 'Vom nationalen Symbol', 222.
- 24 Zie daarover: Marnix Beyen, 'Féconder l'avenir par le passé. La politique commémorative de l'Etat belge pendant les années jubilaires 1880, 1905 et 1930' in: Ginette Kurgan-van Hentenryk en Valérie Montens (red.), *L'argent des arts. La politique artistique des pouvoirs publics en Belgique de 1830 à 1940* (Brussel 2001) 73-88; vergelijk daarnaast ook de in dit nummer opgenomen bijdrage van Margot De Smaele over de jubileumviering van 1856.
- 25 Zie onder meer: Tom Verschaffel, *Beeld en geschiedenis. Het Belgische en Vlaamse verleden in romantische boekillustraties* (Turnhout 1987); Jo Tollebeek, 'Historical representation and the nation-state in Belgium, 1830-1850', *Journal of the History of Ideas*, 59 (1998) 329-353; Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, 'A profitable company'. Het pantheon als historisch genre in het negentiende-eeuwse België', *BMGN* 115 (2000) 223-243.
- 26 Zie daarover onder meer: Leerssen, *Remembrance and imagination*, 224-226.
- 27 Tot die vaststelling komen onder meer Boyd, *Historia patria*; Beyen, 'Féconder l'avenir'; Robert Gildea, *The past in French history* (New Haven 1996) en Arve Thorsen, 'Foundation

- myths at work: National Day Celebrations in France, Germany and Norway in a comparative perspective' in: Bo Stråth (red.), *Myth and memory in the construction of community. Historical patterns in Europe and beyond* (Brussel 2000) 331-350. Dat historische herdenkingen niettemin ook in de twintigste eeuw nog een nationaal-unificerende rol konden spelen, toont deze laatste echter uitgerekend aan de hand van de Noorse nationale feestdagen, waarin de creatie van de Noorse grondwet in 1814 werd herdacht.
- 28 Zie, althans voor de fysische antropologie: Piet de Rooy, 'De wetenschap van het ras', en Kaat Wils, 'Tussen metafysica en antropometrie. Het rasbegrip bij Léon Vanderkindere', allebei in: Marnix Beyen en Geert Vanpaemel (red.), *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog* (Leuven/Amersfoort 1998); Marnix Beyen, 'A tribal Trinity. The rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30 (2000) 493-532.
- 29 Over deze transhistorische mutaties van de Uilenspiegel-figuur, zie: Beyen, *Held voor alle werk*, hoofdstuk 5. Voor de futuristische Don Quijote, zie: A. Lédesma Hernández, *La Nueva Salida del Valeroso Caballero D. Quijote de la Mancha. Tercera parte de la obra de Cervantes* (Barcelona 1905).
- 30 Ortega y Gasset, *Meditaciones*, 94-95.
- 31 In verband met de 'banalisering' van het nationalisme, zie: Michael Billig (red.), *Banal nationalism* (Londen, 2de dr. 1997).
- 32 Zie, voor een vergelijking tussen Don Quijote/Sancho Panza en Tijn Uilenspiegel/Lamme Goezak: Edmond Vandercammen, *De Don Quichotte à Thyl Uilenspiegel. Lecture faite à la séance du 8 mai 1954* (Brussel, Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique 1954).
- 33 Zo werd in 1947, onder impuls van dezelfde minister die twintig jaar tevoren de drijvende kracht achter de De Coster-herdenking was geweest, in België een Cervantes-herdenking gehouden. De openbare scholen werden aangemoedigd om aan die herdenking deel te nemen. Zie: Comité belge d'hommage à Cervantes, *L'hommage de la Belgique à Cervantes à l'occasion du quatre centième anniversaire de sa naissance* (Den Haag 1947) en: Ministerie van Openbaar Onderwijs, *Driejaarlijks Verslag. Jaren 1945, 1946, 1947* (Brussel 1948) 193.
- 34 Over de plaats van Willem van Oranje in het Nederlandse historische besef, zie: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen, *Willem van Oranje in de historie, 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984). Over de pacificatie van de historische strijd in Nederland tijdens de jaren dertig, zie: Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 75, en Marnix Beyen, *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002) 61-76.
- 35 Marita Mathijssen, *De mythe terug* (Amsterdam 2000) 18-25.
- 36 Zie daarover: Beyen, *Oorlog en Verleden*, 379.